

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND FOR SØNDERJYLLAND
ved W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson

INDHOLD:

Jens Lampe:
Farversmølle ved Åbenrå

Morten Kamphövener
Heinrich Tiedemann – en slesvig-holstensk agitator

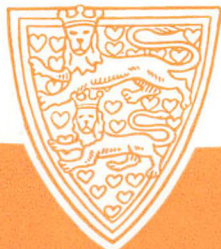
Indholds- og stedfortegnelse for året 1963

Jes Christensen:
Flensborgs brudesten

Autzen Jørgensen:
Pastor F. C. Clausens optegnelser om Gram sogn 1776

Hvor to sprog mødes

En mand fra Harreslev om fregatten »Jylland« i 1912

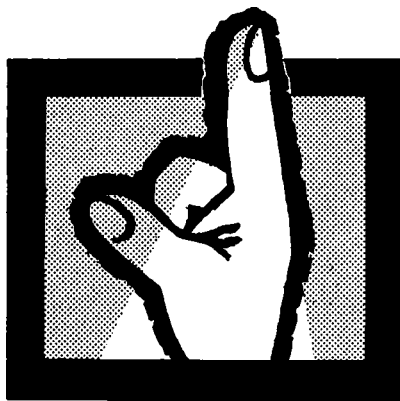

Sognekronike for Emmerlef Sogn

15. marts 1855 vedtog »Den danske Forening, i Emmerlev, at der skulle udarbejdes en sognekronike, et arbejde, som degn Johannes Hansen, Sdr. Sejerslev, påtog sig og gennemførte i tiden indtil 1890, hvor optegnelserne slutter. Sognekroniken, der i sin tid hverken måtte udlånes eller afskrives, er nu overgivet til Landsarkivet i Aabenraa (jfr. Sønderjysk Månedsskrift, januar 1960: L. A. Larsen: Degn J. Hansen – en sognekronist og hans værk, s. 1).

I mere end 150 år

har sparekasserne ydet bistand og vejledning i alle økonomiske spørgsmål som et led i deres idealistiske sigte. At en sparekasses overskud ikke udbetales som udbytte, men kun bruges til sikring af sparernes indskud og til velgørende formål, understreger yderligere,

at det gi'r tryghed at gå i SPAREKASSEN

DE SØNDERJYDSKE SPAREKASSER

Farversmølle ved Åbenrå

Af Jens Lampe.

Vandet var i lange tider den vigtigste kraftkilde, hvad enten det var vandet i åer eller bække, som dannede et naturligt fald eller kunne dæmmes op, så der blev et. Virksomheder og værksteder, der havde brug for kraft, var næsten alle beliggende ved rindende vand, og grunde, som havde let adgang til egnet vandkraft, var meget efterspurgt.

De bække, der løber ud i Åbenrå fjord, har gennemgående stærkt fald, hvorfor egnen da også tidligere var kendt for sine mange virksomme vandmøller: Slotsmøllen ved Brundlund, Jørgensgårds-møllen, Nymølle i skoven vest for Åbenrå, Store og Lille Rundemølle, Dalholt, Stenbjerg og Knappen møller på Løjt Land, Laksmølle i Ensted sogn og Krusmølle og Felsbækmølle i Felsted sogn, for blot at nævne nogle af de nærmeste. Men de fleste af disse romantiske møllehjul er for længst gået i stå og afløst af motorkraft og el-teknik, og nogle steder er de fleste spor af vandmølle helt slettet. Det er derfor prisværdigt, at Nationalmuseets mølleudvalg gør sig store anstrengelser for at bevare og restaurere nogle af de sidste ikke helt forfaldne vand- og vindmøller i Danmark.

Vandkraften blev ikke blot benyttet til at male korn, men anvendtes f. eks. også til at drive slibemøller, barkmøller, hammermøller og stampe- eller valkemøller, hvor bøndernes hjemmegjorte uldne stoffer blev efterbehandlet og valket, så de blev tættere og delvis krympfri. Undertiden tog datidens stampemøller sig også af vaskning, blegning og farvning. En sådan stampemølle indrettedes i 1767 i Sønderskoven ved Åbenrå af farver *Martin Bahnsen*. Den blev kaldt »e Farres Møll«, eller som det udtrykkes på ukorrekt tysk på et kort fra 1797: Farbers Mühlen; 1843 kaldes den på et kort Färbers Mühle, hvilket må tydes som farverens mølle. I bogen »Vort Hjertes Hjem« (1951), s. 23, fremsætter Georg Buchreitz den formodning, at der ude på Farversmølle blev malet farvepulver. Dette må betvivles. En farvemølle er nemlig en mølle til farverivning af uorganiske stoffer, som forsyner malermestrene med revne og præparerede farver til oliemaling. Af sådanne kan nævnes to i København, A/S De Forenede Malermestres Farvemølle, som grundlagdes i 1845 og den langt ældre Holmblads Farvemølle, som i 1912 blev til A/S Sadolin og Holmblad. Den unge og omhyggelige lokalhistoriker J. N. Schmidt fra Tinglev kalder da også møllen i sit værk »Slesvigs Land og Folk« (1852) for Farversmølle, og dette navn har siden været almindeligt. Møllen har ganske givet fået navn efter sin første ejers profession og ikke efter sit formål. Thi de første 30 år dreves møllen som en almindelig grynmølle. Stampemøllen ville Bahnsen anlægge højere oppe ved vandløbet. Imidlertid viste det sig snart, at der var alt for lidt vand, og han måtte sælge grynmøllen for 700 rdlr. til Hans Hansen og forbeholde sig ret til at lægge den anden mølle ved samme opdæmning. Fra 1797 driver Bahnsen møllen som en kombineret uldtøjsfabrik, stampe- og valkemølle, blegeri og farveri. Efter vævningen blev de uldne stoffer behandlet med valkejord. Til farvningen anvendtes næsten udelukkende organiske stoffer som f. eks. kraprod, indigo, farvetræ, mangeløv, lyng, lav, valnøddefrugtkød, forskellige slags bark og undertiden gæret urin. Det forstår sig, at flere grundige skylninger var nødvendige efter den behandling, hvorfor det var såre naturligt at kombinere stampe- og valkemøller med farverier, idet man arbejdede med samme materiale og skulle bruge rigeligt med vand til alle processer. Bahnsen investerede store summer i møllen, men tjente ikke meget på denne del af sit virke. Så gik det bedre med farveriet inde i byen. Han hørte til en af landsdelens mest kendte og agtede farverslægter. Den kan føres tilbage til *Bahn Hansen* i Husum. Dennes søn, *Hinrich Bahnsen*, (1633–88) indrettede i 1654 det første farveri i Haderslev – og herfra er ætlinge som farvere udgået til alle dele af Danmark. Sønnen *Martin* (* 1658) blev farver i Åbenrå 1681. Hans ene søn, *Hans*, blev farver i Gråsten, og den anden, *Hinrich*, (opkaldt efter farfaderen), overtog farveriet og ejendommen overfor Nikolaj kirke i Åbenrå. Samtidig drev han fra 1699 et

farveri i Gråsten. Hans hustru var en datter af borgmester Hans Thaysen i Åbenrå. Med hende arvede han en humlegård ved Arnsbjerg, nord for Åbenrå. Endvidere arvede han med hende en løkke, kaldet Grugård. Hertil købte han 1687 Sønderløkke i Sønderskov for 446 mark. I 1717 afstod han hus og farveri til sin søn *Hinrich* og samtidig, eller kort forinden, det i Gråsten til sin anden søn *Hans*. *Hinrich Bahnsen* i Åbenrå (*1688) fik 1739 ved kgl. resolution tilladelse til at anlægge en stampemølle i sin løkke Arnsbjerg, hvor der fandtes et kildevæld. 1749 overdrog han farveriet til sin søn *Martin*. Selv døde han 1763 som rådsherre. *Martin Bahnsen* (*1719) var også rådmand i mange år. Ved kgl. resolution af 1761 tillodes det ham at anlægge en grynmølle ved stampen på Arnsbjerg og 1767 at flytte den til Sønderskov, hvor der da var fundet en ny og kraftig kilde, Hjortkilde, med spor af en ældre dæmning. 1790 solgte han denne mølle, ligesom han 1796 solgte kildevældet på Arnsbjerg til et vandværk for byen, og 1797 fik han derefter tilladelse til at anlægge den nævnte stampemølle højere oppe ved Hjortkildes løb i Sønderskov. Han døde 1801.

En af sønnerne, *Bartholdt* (*1764), overtog farveriet, men fik ikke privilegiet fornyet, idet kancelliet samme år erklærede farveriet for fri næringsvej i Åbenrå. Hans datter, *Elise Margrethe* (1812–44) blev gift med farver Markus Adolf Jürgensen i Gråsten og blev således moder til *Adolf Ditlev Jørgensen* (1840–97), den kendte historiker og rigsarkivar, der gav stødet til oprettelsen af »Sønderjyske Årbøger«. Broderen *Martin* (1809–75) fo'r først til søs i nogle år, men gik siden i lære hos faderen i Åbenrå som farver. Efter faderens død 1831 drev han farveriet videre på en så dygtig måde, at det i nogle år var det største i hele Sønderjylland. Han blev rådmand som flere af sine forfædre og dannede sammen med dr. Grauer og urmager Frederik Fischer danskhedens kerne i Åbenrå. I november 1848 var farver Bahnsen en af initiativtagerne til dannelsen af et selskab for danske mænd, den senere »Frederiksklub«, som stadig eksisterer. Da oprørerne fik magten i byen i 1849, blev Bahnsen udvist af den berygtede borgmester Schow, og i 1864 blev han afsat som rådmand. Preusserne havde et godt øje til ham, og endnu i 1869 blev hans hjem genstand for en grundig politiundersøgelse. Mens han bragte farveriet til blomstring, gik det knap så godt med stampe- og valkemøllen i Sønderskoven, og i 1834 opgav han privilegiet på den. Den skiftede siden ejer nogle gange og overtoges i 90'erne af den Nordslesvigske Folkebank, der i 1895 solgte den til gæstgiver og møllejer Andreas Andresen.

De spor af en ældre dæmning, som Bahnsen fandt i 1767 i Sønderskoven, stammer muligvis fra den stampemølle, som amtsforvalter Joachim Danckwerth i 1637 lod opføre, og som på Johannes Mejers kort over Åbenrå by og amt fra 1639–41 er placeret på et sted i Sønderskoven, som nok nogenlunde kunne svare til den nuværende Farversmøllens beliggenhed.

Selv om de fleste forbinder ordene fred og idyl med den gamle mølle i skovbrynet, har der dog fundet uhyggelige ting sted i dens nærhed. Ved en eg, som endnu kaldes »von Bergens eg«, fandt der i februar 1795 et mord sted på skovrider von Bergen. Under sin tjeneste blev han skudt af krybskytten og vildtstyven Anders Lausen fra Mellerup, også kaldet Røde Anders. Morderen blev halshugget på retterstedet i Hjordkjær året efter. For en menneskealder siden slog en beruset person en ung skovfogedaspirant ihjel ved møllen og idømtes 18 måneders forbedringshus.

Det gamle vandmøllehjul har tidens tand forlængst taget sig af, og et karakteristisk træk i landskabet er forsvundet, men mølledammen og det statelige møllerhus minder endnu om svundne dages skønhed og virkelyst, og det er jo nu engang naturens orden, at et erhverv opstår med et behov og forsvinder, når dette dækkes bedre og billigere ved nye tekniske fremskridt. I mange år var Farversmølle et yndet udflugtssted for foreninger og selskaber. Således fejrede den førnævnte Frederiksklub kronprins Frederiks, den senere kong Frederik 8.s bryllup med den svenske prinsesse Louise den 28. juli 1869 med en fest i møllens beværtning, og talrige er de skoleklasser, som med sang og musik er draget ud i det grønne med Farversmølle som mål.

KILDER:

- 1) Skyld- og panteprotokoller og kirkebøger fra Åbenrå.
- 2) Adolf Ditlev Jørgensen og hustru Ida Marie Pedersens Slægtsbog (Kbhvn. 1894).
- 3) Markus Adolf Jürgensen og hustru Marie Elise Margrethe Bahnsens slægtsbog (Kbhvn. 1884).
- 4) Heimat-Blätter 1943, s. 17–19: Die älteste Haderslebener Färberei.
- 5) Sdj. Mdskr. 13. årg., nr. 11, s. 200–202: Farver Hinrich Bahnsen og hans Slægt.

HEINRICH TIEDEMANN

en slesvig-holstensk agitator

Af Morten Kamphövener

I årene fra 1844 til 48 prægedes den politiske situation i Sønderjylland af de to nationale fronters opmarch over for hinanden. Slesvig-holstenismen havde sikret sig en god position både i Mellem- og Sydslesvig, og selv fastlandsfriserne havde den slesvig-holstenske agitation gjort et vist indtryk på, medens ø-friserne (»kongens frisere«) i overvejende grad blev loyale. Ved en sangerfest i Slesvig juli 1844 blev sangen »Schleswig-Holstein meerumschlungen« sunget for første gang og var siden blevet en yndet sang i købstæderne. Og efter offentliggørelsen af Christian VIII's »åbne brev« af 8. juli 1846, i hvilket arvefølgen i Lauenborg og Slesvig fastholdtes at være retsgyldig, den samlede stats integritet fastholdtes,

Slesvigs selvstændighed hævdedes og forbindelsen med Holsten tilsikredes, steg temperaturen adskillige grader. De holstenske stænder protesterede, også over for den tyske forbundsdag, og det viste sig, at interessen for en tilslutning til Tyskland var stigende mod syd.

Ganske vist sporedes 1847 en mindre afspænding, men høsten 1846 havde givet et meget ringe udbytte, hvilket medførte stigende kornpriser, der kom til at gå ud over den arbejdende klasse. De materielle forhold spillede naturligvis en stor rolle, og det gjaldt ikke mindst for landbefolkningens vedkommende. Over for den blev der fra slesvig-holstensk side sat en voldsom agitation ind med landinspektør *Heinrich Tiedemann* fra Johannisberg som »propagandaminister«. Han, der 1800 var født i Beringstedt i Rendsborg amt af fattige forældre, havde fra sin tidligste ungdom erindringer om følgerne af den danske statsbankerot, der havde skabt stor utilfredshed i hertugdømmerne. Dette minde blev af stor betydning for ham under hans senere agitatoriske virksomhed. Han trådte første gang offentlig frem, da han 32 år gammel udsendte en pjece, som indeholdt en stærk kritik af grundskatten samt mod den af de mindre bemidlede hadede »kopskat«. Senere, da han var blevet ejer af gården »Johannisberg« og den såkaldte Meggerkog ved Krop og havde erhvervet sig anseelse på grund af sin dygtighed, fandt han, at tiden var inde til at rette et angreb på helstatens finans- og skatteøkonomi, hvad dennes forhold til hertugdømmerne angik.

Han gik frem med stor voldsomhed og minder i sin fremgangsmåde ikke så lidt om selvstyrebevægelsens *Cornelius Petersen* fra vor tid. Kendskab til hans liv og virksomhed har vi bl. a. fra den omtale, hans søn, *Christoph von Tiedemann*, der efter at have været det tyske rigskancellis chef under Bismarck blev regeringspræsident i Bromberg og iøvrigt spillede en rolle under den prøjsiske tvangspolitik i Polen, giver ham i sin bog »Aus sieben Jahrzehnten«, og fra referaterne af hans taler i Stændertidende. Denne søn fulgte for øvrigt godt i faderens fodspor, idet han i 1886 fremsatte forslag om påbegyndelsen af jordkampen mod polakkerne, som der gik så megen gny af.

Inden landinspektør Tiedemann blev valgt til stænderforsamlingen i den 14. slesvigske valgkreds havde han sat sig ind i datidens frembrydende liberale ideer og havde opsøgt betydende statsretslærere og politikere i Tyskland og England. I det engelske underhus havde han hørt Lord Russel, Palmerstone, Peel og den irske folkefører og agitator O'Connel. Den sidste blev han stærkt imponeret af og havde en samtale med.

Efter sin hjemkomst udarbejdede han en finans- og skatteplan for hertugdømmerne, hvor han søgte at påvise, at hertugdømmerne siden århundredets begyndelse var blevet forfordelt af det danske finansstyre, samtidig med at han gik stærkt ind for Slesvigs og Holstens selvstændighed. Det var

og blev hans kæphest, at grundskatten blev praktiseret ganske uensartet i kongeriget og hertugdømmerne. Der anvendtes, påstod han, forskellige beregningsmetoder, som medførte, at vurderingen af jorden i hertugdømmerne blev dobbelt så høj som i kongeriget, hvilket igen havde til følge, at grundskatterne der blev forholdsvist høje, ligesom de tvangshypoteker, der var pålagt ejendommene som basis for den danske rigsbanks oprettelse, blev ulige fordelt. Der var, havde han regnet ud, derved blevet pålagt jord-ejerne i hertugdømmerne 14 mill. Rbd., medens de dobbelt så store jord-arealer i kongeriget slap med 19 mill. rbd. Allerede efter et halvt års forløb var imidlertid de kongerigske grundejere blevet befriet for 12½ mill. rbd., som var blevet overtaget af statskassen, og da man desuden i hertugdømmerne skulle yde en andel til forrentning og afdrag til statskassen, var hver kvadratmil her blevet 10 gange så stærkt belastet som i kongeriget, og det betød igen, at hver indbygger i skat skulle betale 18 rbd., medens den kongerigske skatteyder kunne nøjes med kun 2⅓ rbd. Tiedemann forelagde disse beregninger i stænderforsamlingen og påstod, at Slesvig og Holsten ialt var blevet *prægraveret*, eller mildt sagt *bedraget* for et beløb på 656.000 rbd. Det var med renter og renters rente i årenes løb ialt blevet 37. mill. rbd.

At disse, ganske vist helt fejlagtige, beregninger vakte opsigt, siger sig selv. Tiedemann modtog talrige takkeskrivelser, og på en fest i Haddeby, hvor hans vælgere fejrede ham, udtalte han de ord, der med det samme fik vinger:

»Hidtil har man kun malket de gode slesvigske køer, nu er man ikke tilfreds med blot at få mælken, men vil have selve koen.«

Det øgede kun Tiedemanns popularitet, at der på grund af hans voldsomme udtalelser blev anlagt højforræderiproces mod ham. Den kendte slesvig-holstener, advokat *Beseler*, blev hans forsvarer, og han frifandtes, hvorefter han nedlagde sit hverv som landinspektør.

Efter sin frifindelse 1844 fik han i stænderforsamlingen ikke blot vedtaget et forslag om hertugdømmernes adskillelse fra de kongerigske finanser, men også et forslag om oprettelse af en speciel slesvig-holstensk landsbank. Oprettelsen af den danske Nationalbank-filial i Flensborg dette år var blevet slesvig-holstenerne en torn i øjet*), og Tiedemann havde i årene 1843–44 gjort den til et stort agitationsnummer og afholdt offentlige møder i 60 slesvigske landsbyer for at hverve tilslutning til landsbankens oprettelse. Allerede 1844 havde han tegnet 500.000 rbd., og der var overalt blevet oprettet »bankforeninger«, ligesom man indsamlede de af Nationalbank-filialen udstedte kobbermønter for at drage dem ud af cirkulationen. De sendtes til den tyske billedhugger Bandel til brug for Hermann-monu-

*) Forfatteren har stillet i udsigt at ville give en nærmere redegørelse for Nationalbankens filial i Flensborg, der opretholdtes helt til 1930'erne. (Red).

mentet i Teutoburger Wald, og så stort var antallet, at de slog til til fremstillingen af kæmpestatuens ene arm.

Hvad er der nu at sige til denne voldsomme agitators fremtræden? Først, at det er forståeligt, at han formåede at samle proselytter i tusindvis. Dernæst, at hans angreb på skatteligningen ikke kunne holde for en saglig kritik. Det skal indrømmes, at kopskatten var upopulær, men *Marcus Rubin* har i sit værk »Frederik VI's Tid« klart påvist, at hertugdømmerne langt fra blev forfordelt i skattemæssig henseende, langt snarere var det modsatte tilfældet. Tiedemann havde ganske ignoreret princippet »lige skat på lige jord« og tilmed ikke taget hensyn til den forskellige befolkningstæthed. Rigtigt beregnet blev hertugdømmernes skatter kun 5,15 rbd. pr. hoved mod kongerigets 5,96 rbd. pr. hoved.

Regeringen havde regnskabsmæssigt ret, skriver Rubin, men hertugdømmernes klage over de store udgifter til kongen og regeringsstyrelsen i København var forståelig. Dermed ville han dog ikke forsvare den danske stats holdning i disse spørgsmål, idet han tydeligt nok var af den opfattelse, at mere smidighed havde været påkrævet. Hans konklusion er bemærkelsesværdig:

»Men dersom det havde været den danske stats opgave i årenes løb ved sine forholdsregler på skatte-, bank- og pengevæsenets områder at lægge materiale til rette for hertugdømmernes separatistiske agitation, kunne den ikke have manøvreret med mere djævleblændt held.«

Det var det således fremkaldte grundlag, Tiedemann udnyttede, med andre ord stillede han konjunkturerne i forgrunden, og man har her et eklatant bevis for, hvor betydelig en faktor det materielle må siges at være i en nationalitetskamp. Det er interessant at se, hvad en af hans samtidige, den dansksindede senator *Nielsen* i Flensborg 1846 udtalte om hans betydning for slesvig-holstenismen. Han skildrer først, hvorledes den separatistiske lære var blevet udbredt: Den yngre generation, der var opvokset med den, og som nu var blevet embedsmænd, havde ført den separatistiske gift med sig og anvendte deres stillinger til at udbrede dens vildfarelser på folkemøder. Deres talemåder og forespejlinger af et tysk fædreland brød folket sig dog ikke synderligt om, indtil den ærede deputerede fra Johannisberg (Tiedemann) bildte sig ind, at hertugdømmerne var blevet »prægraveret« og fremsatte vildledende beregninger om hertugdømmerne »prægravation«. Det forfejlede ikke sin virkning, da folk hørte, at der var lagt an på deres penge. Den deputerede holdt store møder i hele hertugdømmet og søgte også at påvirke enkelte og forestille dem sagen som noget farligt, ligesom han også vidste at gøre sig forståelig over for dansktalende, som ikke forstod et ord tysk. Så hed det: »Jeg vil pinedød være tysker!« Således vildledt hed det så til stændervalgene: »Vi vil have en tysker.«

Hermed er Tiedemann, hans agitatoriske virksomhed og dens følger

tydeligt kendetegnet. Han var en af de ivrigste til at arbejde for oprøret og løsrivelsen fra Danmark. Hans modsætningsforhold til Prinsen af Nør gjorde, at han ikke blev medlem af den provisoriske slesvig-holstenske regering, og et tilbud om at blive departementschef i dens finansministerium afslog han. Men han kaldte til våben i Angel og Nordfrisland og organiserede landstormen i det sydlige Slesvig.

Efter krigen blev han landsforvist. Skuffet, nedbrudt og ruineret døde han den 4. maj 1851. Dagen efter skulle han sammen med sin ven Beseler være rejst til Brunsvig. Der var sket meget, der kunne skuffe ham. Den 28. januar 1848, otte dage efter Christian VIII's død, offentliggjordes reskriptet om indførelse af en konstitutionel forfatning for helstaten. 1849 havde kongeriget fået sin grundlov, og Slesvig havde fået et særligt styre. Den 29. august 1849 skrev Tiedemann: »Kun nogle få dage, og den nye, fremmede forvaltning træder i virksomhed! Så god nat Slesvig-Holsten!«

Flensborgs brudesten

Af Jes Christensen, Flensborg

Blandt de mange historiske sten på byområdet har brudestenen vel nok været den interessanteste, thi dens tradition rækker gennem årtusinder. Desværre er den ikke mere, men dens plads kan nøjagtigt fastlægges. Den bliver nævnt i to beskrivelser af bymarken.

1558 – »Von dar aff den groenen Wech bi langes deme Holte vnd so durch Hoen Schow bet daell vp den Bruetsteen«.

Det drejer sig om vejen fra Hanved skov mod Friservej. Men stenens placering præciseres ikke.

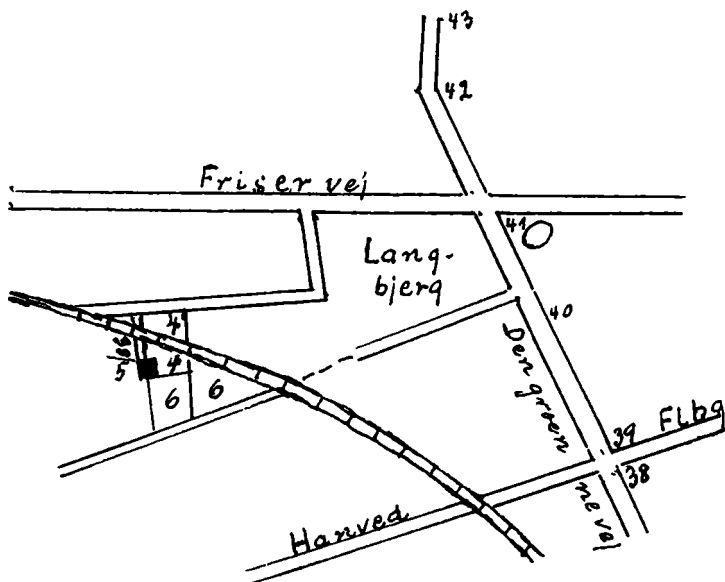
1601, da de 20 nye skelstene sættes, får vi bedre besked.

»Noch ferner indt Nordtwesten langes dem groenen Wege, darsylvest bi den Bruedsten an dem Freschen Wege de Ein und veertigste Stehen«.

Med disse ord får vi nøjagtig besked om, hvor stenen lå. Den nye sten, N 41, blev sat ved siden af brudestenen ved vejkrydset vest for Skæfergården. Men lad os se, hvilke sæder og skikke der knytter sig til det mærkelige navn. Navnet oplyser os om, at det har noget med en brud at gøre. Men da jeg ikke, som senere skal meddeles, kan eftervise sæder og skikke i forbindelse med stenen, må jeg ty til forskningens resultater fra vore nabolande, især Sverige. Det skal straks bemærkes, at der også findes brudesten i Tyskland, Frankrig, England, Grækenland og Norge, men – hvis vi ser bort fra vor sten – ikke i Danmark. I alle nævnte lande findes samme

navn og samme skikke, og hjemstedet synes at være Indien, hvor samme sæd og skik endnu dyrkes, dog uden sten.

Det, der dannede grundlaget for disse kultiske handlinger ved stenen, var tanken om den magiske kraft, som var knyttet til den store overligger på oldtidens runddysse. De fremragende egenskaber, som kendetegnede den

førende mand i slægten, gik ikke tabt, når han stedtes til hvile i gravhøjen, nej, de overførtes til næste slægtled ved, at man berørte stenen, stod på den eller omkredsede den, og den smukke stenkrans afsluttede den hellige jord, hvor disse kultiske handlinger foregik. Her var det, at bruden blev knyttet til manden og den nye slægt, men det var også her, bruden tog afsked, når hun knyttedes til en fremmed slægt.

Således blev jorden inden for stenkransen forløber for kirkens sakrale rum, og de kultiske handlinger blev grundlag for den senere kristne vielse.

Brudestenen var altså ikke en almindelig sten, men et helligt sted for slægten.

Hvad fortæller nu Sveriges brudesten?

At bryllupsskikke har været knyttet til stenen i Sverige endnu indtil slutningen af det nittende århundrede, skyldes vel landets afsides beliggenhed.

Fra Småland berettes: Når brudeparret kom fra kirken, red det tre gange om brudestenen. Den var ca. 1,80 meter bred og lang og hvilede på mindre bæresten.

I Hamneda tog brudeselskabet efter vielsen hen til brudestenen, hvor brudeparret, højt til hest, allerede havde taget opstilling og viste sig for deltagerne.

Andetsteds red brudesvendene først hen til stenen, og deres heste stod i kreds med forbenene på stenens kant. Brudeparret stod i midten, og gæsterne til højre og venstre dannede rammen om det smukke billede. – Man lægger mærke til, at den gamle hedenske skik først brugtes efter den kirkelige vielse.

Fra Jämtland meddeles, at stenen var pænt smykket, og musikanterne spillede, når brudeparret indtog pladsen på stenen.

I Danmark kendes navn og skik ikke, men i Norge minder navnet »brueheddo« derom. England og Frankrig har deres brudestene med lignende skikke. Dog er stenen der, især i Elsass, ofte opretstående og kaldes så Menhir.

Brudestenen var så at sige slægtens og bygdens midtpunkt. Derfor var det ikke blot kultiske handlinger, som henlagdes til stenen, også retssager ordnedes her – stenen blev til retssten.

Vor sten er tavs, og just af den grund fristedes jeg til at granske dens historie i byens gamle dokumenter. Her følger resultatet:

Byretten fra 1284 og Jordebogen fra 1436 omtaler den ikke. Bymarkens beskrivelse fra 1558 og 1601 nævner den, giver nøjagtig besked om dens stade, men fortæller os ellers ikke om skikke, som var tilknyttet den. Det samme gælder Jonas Hoyers beskrivelse fra 1628.

På bymarkens ældste kort, tegnet af Joachim Jürgensen 1768, findes stenen ikke optegnet. Deraf kan sluttes, at stenen er gået tabt i tidsrummet mellem 1601 og 1768, men også dette tidsrum kan indsnævres.

Claeden, født flensborger, 1704–1781, borgmester fra 1742–81, beretter i sin Monumenta Flensburgensia uden at nævne brudestenen om de mange hedenske gravsteder på bymarken, til hvis store sten var knyttet gamle retsskikke. Således fortæller han, at et lig skulle bæres tre gange om stenen, inden det begravedes. Mon han med disse ord ikke røber noget af brudestenens hemmelighed? Men tilbage: da Claeden er født 1704, må han vel nok have været vidende om begivenheder, som ligger ca. 50 år tilbage. Så når vi tallet 1650, og det må omtrent være tidspunktet, da sten og navn er gået tabt. Men også spørgsmålet om stenens tavshed gennem mange århundreder indtil 1650 interesserer os. Hvad kan årsagen være hertil?

To omstændigheder har været medvirkende til at forme en ny tid hos os. Det er den kristne læres komme og den administrative nyordning ved herredsinddelingen. Men inden dette omtales, skal folkevandringstidens udslættelse af mange bygder nær hærvejen nævnes. Også vor bymark har tabt sine beboere. Hanved, Ellund, Frøslev o. a. er de nye byer. Så kom kristendommen, og munkene var ikke interesserede i de hedenske skikke og

danse ved brudestenen; de hørte op, mere eller mindre frivilligt, og henlagdes til det lille kapel på Hanved høj. Men også retsplejen fik nye former, tinghøj og rettersted afløste brudestenens retslige funktioner. Hvis denne påstand skal være rigtig, må den også bevises. Og dette bevis fremføres ved hjælp af marknavne i Hanved – Langbjerg jordebog. Omtrent 1 km fra stenens plads træffer vi det ældgamle Vis herreds tingsted. Det lå imponerende på den vestlige del af Langbjerget og kunne ses videnom.

Vi finder på kortet fra 1872 følgende navne:

Flur 6 parcelle 4 = Galgebjerg, parc. 5 = Rettersted, parc. 38 = Vej til Galgebjerg, parc. 6 = Bag Store Sten og videre mod vest Foran Store Sten. Navnet Store Sten hentyder vel til den store stenplade, som har kronet tinghøjen, hvorfra tingets øverste mand ledede tinget. Navnene er skrevet på tysk, men det kunne nok interessere at vide, hvilke navne der findes på gamle herredskort fra før 1864. Endvidere bruges i folkemunde navnet Gallepæl. Med denne konstatering er bevist, at tinghøjen har overtaget stenens retslige funktioner, og dermed er faktisk stenens saga ude.

Som en mærkværdighed må det betegnes, at der også i »Sagn fra Hanved sogn« og »Folkeminder fra Sønderjylland« ikke findes hentydninger til stenen. Tidspunktet for disse indgribende forandringer tør vi vel sætte til omkring år 1000.

Stenen tabte sin betydning, men blev endnu i mindst 600 år liggende ved den gamle Friservej, beskyttet af Jydske Lovs autoritet.

Kirke og herredsting blev arvtagere, og det gamle Hannæwith placeredes som krongods og som Vis herreds hovedby i Kong Valdemars Jordebog 1231.

Men til slut skal dog henvises til sanglege, – også i Nordslesvig – som måske rummer en smule af brudestenens tradition. Pigerne sang: Jeg står på den brede sten, kom og hjælp mig ned. Steen St. Blicher taler også om panteleg »at stå på den brede sten«. I Sverige synger man: Jag står på heta stenar, kära, kom og hjälp mig häna.

Stenen er tavs, men jeg har søgt at fravriste den nogle af dens hemmeligheder. Dog beklager jeg dybt, at ikke stenens ælde og betydning, ja, ikke engang hårde lovbestemmelser har kunnet skåne den for tilintetgørelse. Claeden fordømmer kraftigt offentlighedens manglende interesse over for begivenheder, som er knyttet til bymarken. To hundrede år er gået, men jeg tror, den samme beklagelse også gælder for vor slægt. De gamle, smukke historiske skelstene står i farezonen og trænger til en hjælpende hånd. Sten N 41, som stod ved siden af brudestenen, ligger henslængt ved vejkrydset. Den nye betonsten kan aldrig erstatte den gamle sten med indmejslet F 1601 og N 41. Den stod ved siden af brudestenen og blev bærer af dennes tradition. Jeg appellerer til bystyrets forståelse for gamle minder: Sæt stenen på plads igen. Den bærer minder om Flensborgs gamle brudesten.

Pastor F. C. Clausens optegnelser om Gram sogn 1776

om Gram Sogns Geographiske, Oeconomiske, Politiske,
Ecclesiastiske, samt Naturhistorie.

Ved Autzen Jørgensen

1)

Sognets Navn, længde og Brede Gram-Sogn, saavel som Kirken menes at have Navn af Kong Gram.

Sognets længde fra Øste til Veste er 1^{1/2} og Bredden fra Sønder til Nord 1 dansk Miil.

Det grænser mod Nord til Rødding – Nordost til Øster-Lindet – Øster til Nustrup – Sønder til Høyrup – Sydvest til Spandet – og Vester til Seem sogne.

2)

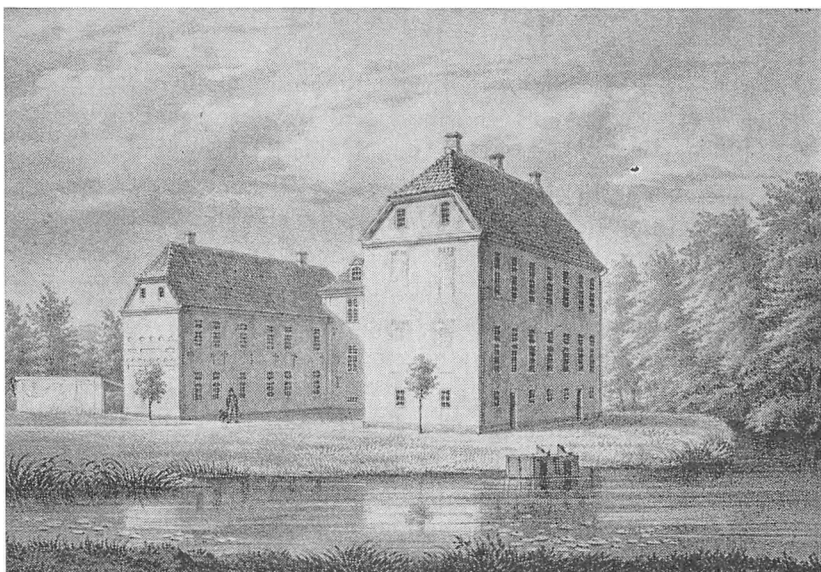
Byers og Stæders Navne. Sognet bestaar af 5 byer: Gram, Kastруп, Thiseth, Endrupschou, Vester-Linnet. – 2 Torpe: Aarup og Schjoldager – 2 Herregaarde: Gram og Nybøl. – En kongelig Pensionair Gaard: Giels-toft. – En liden Gaard paa Nybøl Grund: Schougaard. – 2 Wand-Møller: Gram og Gielsbro. – 2 Eenlige Steder: Aaschou og Gielsbroe. – En nye bygt Gaard paa Nybølgaards Grund: Vester Nybel.

3)

Herregaarden med dens tilliggende Bøndergods, Herligheder e.t.c.

I. Gramgaard er anseelig af Bygning, Marke, Skove og Bøndergods. – Borgegaarden eller som den her kaldes Slottet, bestaaer af et Corps de Logis med tvende tilbygte Fløye af Grundmuur, 2 Etager, foruden underbygte Kiøkken og Kieldre, Ladegaarden bestaaer af mange Bygninger, hvoriblandt de anseeligste er en stor og smuk Grundmuureet Lade og Heste-Stald, tæt ved Ladegaarden er et nyt og velindrettet Huus for Forpagteren. – Gaarden staaer med det Bøndergods kaldt de Gamle-Grammer i Land-Matriculen for 30 Plouge. –

Dens Udsæd af Mynt Rug og anden Kiærver 150, af Havre 150, Boghvede 56 tønder og nogle faa tønder Byg. Til Gaarden kan bierges 900–

Gram slot.

1000 Læs Høe, holdes 180–200 stykke Kiør. Producterne afsettes til Aabenraa, Hadersleb, Ribe, Colding.

Den har en stor og god Deel Agerland, Enge af wietløftig omkreds, hvoraf nogle er bløde og andre haarde, som kan sættes under Wand og med tiden ved forbedring blive langt fordeelagtigere.

Til Gaarden ligger en stor og god Skov, omtrent 1 Miil i længden, og paa mange stæder $\frac{1}{4}$ miil i Brædde, bestaaende af Eege- og Bøge Træer, som almindeligere er gode, foruden Elle-Træer – Hassel e.t.c.

Desuden er tæt ved Gaarden en smuk Lund med ranke Eege- og Bøge Træer, til den Lund gaar en stor Allee fra Haugen og er derfra adskildt ved en Port, hvor denne Allee ender, begynder en lang og behagelig Allee i Lunden og ved dens ende ere igien andre gienem Lunden Hugen smaa Alleer. –

Gaardens Bønder indeelers i Gamle og Nye Grammer. De Gamle Grammer ere de, som altid haver hørt til Gaarden og have friheder med andet Schleswig-Holsteensk adeligt Gods, og hvoraf Contributionerne svarer til Rendsborg. De Nye Grammer, som staae i Land-Matriculen for 16 Plouge ere kjøbt af Kongen 1664 fra Hadersleb Huus-amt, over hvilke Kong Friderich den Fierde 1717 har overdraget fra sig og Arve-Successorer Indløsnings-retten. – Contributionerne af Disse swarres til Hadersleber Amtstue for den østlige Deel i Amtet.

Gaarden har sit meestes Bøndergods i Gram Sogn beliggende, dog findes

og dertil hørende Støegods i Fohle – Rødding – Hygom – Øster-Linnet – og Nustrup Sogne. –

Den har i ældre tider hawt til Eyere: Rewentlouer, Buchwalder, Podewels, Men over 100 Aar har den tilhørt den Grevelige Schackische Familie og blev tillige med Nybøl 1760 af Anne Sophie Rantzow Enkegrevinde af Schack ved Testamente foræret til hendes Stief-Søns yngste Søn endnu værende Eyer Kammer-Herre Grev Friderich Christian Schack.

II. Nybelgaard staar i Land-Matriculen med sit tilhørende Bøndergods for 9 Plowe og er fra første tiid oprettet af 4 underlagde Bøndergaarde.

Dens Bygning bestaaer mest af Bindingsværk, af dens Agerland er en Deel meget god, men og en del sandig og skarp. Den har tilstrækkelig og meget god Enge-bond.

Til denne Gaard er en liden Skov, besaaende af Eege-, Ask- og Elle-Træer. – Paa dens Grund hawe ellers tilforn staaet anseelige Skove, hvoraf ikke eet Træ er tilbage. En Skov paa et sted kaldet Eening kan endnu af Gamle eerindres, den blev ved Tyve-Haand tied efter anden mindre og en stor Storm omkastedt tilsidst paa en nat 70 Bøge-Træer foruden andre smaa Træer, Beboerne i Endrupschou, som ligger til Nybel, opgraver endnu hist og her Heele Stammer af Fyr-Træer, som er friske og brugbare. Paa Nybelgaards Grund ligger en liden Gaard kaldet Schougaard, oprettet af to nedlagte Bøndergaarde, som en liden Meyrhof af en Junker Woensfleet.

Nok en anden nye bygt Gaard kaldet Vester Nybel, hvortil Stampe-Møllen, er lagt noget af Nybelgaards Grund. –

Nybel har i de ældre tider tilhørt nogle af de ovenmeldte Herskaber til Gram – Rewentlouer, Buchwalder og Podewel, og i deres tiid ved Brødre-Deeling udskiftet fra Gramgaard.

Den har siden været eget af Blümer, Voensfleeter, Doctor Kock i Aabenraae og hans Søn Justitze-Raad Kock, som soldt den 1754 til Anna Sophie Rantzow, Enkegrevinde af Schack.

Begge Gaarde – Gram og Nybel hawe same friheder, som andre Schleswig-Holsteenske adelige Godser, borgerlige Sager afgjøres efter den Schleswigske Ræt, dog er Gramgods formedelst de ommeldte Nye Grammer en Gerichts Forwalter, som kaldes og halareres af Herskabet.

Jagten til begge Gaarde, især til Gram Gaard er god, dog er her ikke stort Vildt, eller vild Sviin uden iblandt et Stykke, som kan streife her igennem.

Men af Raadyr er en anseelig Deel, af Harer en temelig deel, af Ræve fanges aarlig 70–80 stykker, Ulve opholder sig her ikke, uden streifende, af Maare, Brokke, Oddere, Ildere ere ikke mange. –

Af Fugle Wildt findes Uhrhøns, men faae, af Ager-Høns fanges aarlig 150 stykker, af Holtz Snepper skyedes aarlig omtrent 80 stykker, her er og en god deel andet, dobbelte og tredobbelte Snepper, ligesaa af Brok-

og Kramsfugle, Wild Giæs gives her allene om Winteren, Men af Wild Ender ere altid nogle Winter og Sommer.

4)

Friskrivet en kongl. Pensionair Gaard Gielstoft, oprettet i forrige tider af nedlagde Bøndergaarde, den har en stor deel Agerland, men sandig og en anseelig deel Enge-bond.

5)

Twende Wand-Møller. –

1) Gram Mølle, ligger nær ved Gaarden, har 2 Korngange Underslet Wand Hjul, er i god Stand og kan sware 4 a 500 Rigsdaler i Forpagtning. –

2) Gielsbroe-Mølle, hører til Nybel, har en Korngang Underslet Hjul og et lidt Pellwerk, swarer i Forpagtnings penge 68 rigsdaler.

6)

Twende Aær. –

Den Eene er den i Geographien bekjendte Nips-Aæ, som efter sin beliggenhed forandrer sit Navn, her i Sognet kaldes den Gram-Aæ, siden westen for Nybel, hvor den løber tæt forbi, kaldes den Flads Aæ. –

Den Anden Aæ, som løber tæt forbi Gielstoft, kaldes den Giels Aæ, lidet westen for, hvor den løber forbi Arnum bye, kaldes den Arnum Aæ, den løber til Gielsbroe Mølle, hvor den westen for samles med den ovenmeldte Gram Aæ og løbe begge samlede til Ribe. I begge Aær fanges Giedder, Aborre, Ørter, Slakler og fortræffelige Aal.

7)

Beboernes Antal, Gaarders og Jordbonds beskaffenhed, Land-Huusholdnings forfatning og andet dertil hørende. –

Alle i Sognet skattede Bønder høre til Gram og Nybel, undtagen Aarup, der har 3 Beboere og 2/3 Plow, som hører til Hadersleb Huus, samt en Otting i Endrupschou og en Gaard i Tiseth, som høre til Grevskabet Schackenborg. – Sognet er meget Folkerigt, Communicanternes antal er for nærværende tiid 988.

Fra Aaret 1730 til Aaret 1775 begge inclusiwe ere fødte 2106, døde 2077, altsaa i disse 46 Aar 29 flere fødte end døde.

At de Fødtes Tal i saa mange Aar ikke mere owergaard de Dødes, kan uden twiil tilskrives den Mængde af Kniplings Piger, som blive wanføre og henwisne wed Kniplings-Skrinet.

Aaret 1659 ere her af Pæst og Hunger døde 702 Mennesker og vare da her i Sognet kun 4 par Ægtefolk. –

Jordarterne ere: En anseelig Deel leerrig, en del blandet med leer og Sand, en mindre deel Sandig, en deel blandet med Sand og Gruus, en liden deel Moerrig.

Beboerne hawe forraad af Agerland og tilstrekkelig Engebond, en deel Enge er bløde, nogle haarde og kand settes under wand, nogle faa, og kan uden skade twende gange Høstes. –

De bruger noget af deres Jord i 4 og noget i 3 Aar og lad dem hvile 5 a 6 Aar. –

De awle til fornødenhed Byg og Hawre, men overflødig Rug og Boghvede, hvoraf Rugen sær i den westen deel af Sognet er fortreffelig til Brød og Sæd.

De kan næsten afsette alt det Korn, de kan selge i Sognet til Huusfolch, Handwerksfolk og Qwindekønnet, som kniple, hvoraf er en stor mængde. –

De hawe en temelig god opdræt af Heste, Hornqwæg og Faar. De legge sig alt mere og mere efter Bie-awlen og findes i Sognet for nærværende tiid omtrent 400 Winter-biestader, men paa Frugt- og Humlehaug, angewendes endnu her ingen fliid. – Deres Gaarde ere i almindelighed wel bygte, de fleste besynderlig de nye ere af Grundmuur, hvortil de selv brende Steenene. –

De ere wel forsynde med brende af de saa kaldt Kleyne og Fladtorg.

Ved Opgravning ere ingen Jordarter fundne, der indeholdt Metal-deele eller besynderlige Steenarter, men vel nok i Høyene ere hist og her fundne gamle Leerpotter med Aske og Ben, som spoer af Hedenske begravelser. Her findes og paa mange stæder det saakaldte Mergel, som af nogle med megen nytte er brugt paa law og moerrig Grund.

Bønderne, nogle faa undtagne gjøre intet Howerie uden nogle faa ægter og ere ansatte for taalelige Frihedspenge. –

Deres Land-Huusholdning er i de sidste 10 Aar mangfoldig forbedret med Agres og Enges udskifttelse og indgrøftning, og nogle hawe særdeles udmærket sig ved fliid i agerdyrkningen. –

Nogle Stæder lide undertiden stor skade af det slags orme, som i deres fulde Wext kaldes Oldenborre, disse for Landmanden skadelige Creaturer blewe her først bekiendte for 40 Aar siden paa et sted kaldet Wraae nær ved Gram Sogn beliggende, i de første 26 Aar gjorde de ingen synderlig skade, men i de sidste 14 Aar hawe de meer og meer udbredt sig, de findes mest i løs og sandig Jord og gjør der den betydeligste skade, dog findes de og i leergrund, men saasom same bedre holder fugtigheden for sig, saa lide Kornets og Græssets rødder ikke saa meget af deres graadighed, thi skaden skeer egentlig i stor Tørke. –

Paa Gram byes Mark findes en Kilde, som i over 100 Aar har været i anseelse blandt Almuen og er blevet flittigt søgt Sct. Hans aften. Om

nogen kyndig har prøvet dette Kilde wand efter Physiskeregler og om nogle Syge deraf virkelig hawe fundet sig bedre, derom har jeg ikke kundet faae tilforladelig Efterretning.

8)

Kirken.

Kirken ligger ongefær midt i Sognet og paa et bestemt sted for den største deel af Menigheden 3 $\frac{1}{2}$ Miile westen H. 2 $\frac{1}{2}$ M. ø R.

Dens Sted mener almuen wed en art af underwerk af Forsynet at være bestemt, thi de fortælle, at der på Kastrup Mark til Kirkens bygning war udseet et sted, hvor endnu ligger en deel steene og kaldes gamel Kirke, men alt, hvad der bygt om dagen blev nedrevet om Natten og henflyttet til det sted, hvor den staar. –

Den holdes i god stand og er tækt oweralt med blye.

Alter-Tawle og Prædikestol ere af smuk arbejde. – Den har twende Pulpiturer, Eet for Herskabet wed Kirkens nordre Side, hvorpaa findes de Grewelige Schackiske Waaben, og et for almuen med 9 Mands og 9 Qwinde Stoele. – Kalk og Disk, en Oblat æske og en Wiienkande ere af Sølv. – Meshagel, Skjorte og alterklæde ere prægtige, og blewe for faa Aar siden af nærværende Herskab bekostede, saasom de gamle blewe stiaalen. – Der findes nogle Steen Epitaphia indmuurede i Weggene ower nogle af de forrige Præster og under opgangen til Herskabets Pulpitur hænger et lidet Træ-Epitaphium, hvorpaa findes et Ægtepar skildrede i gameldags dragt med Krawer og sorte wiide Kapper, tillige med 3 gørn næsten i samme dragt, med denne Paaskrift:

Melcher Seste sin older 36 aar, sin sallige Hostru Kathrine Fischers, som løwer hos Herren, hendes older 28 Aar. De som haffde tilsamen 3 Dagther de 2 lewer oc den jen lewer hos Herren.*)

Kirkegaarden er indhegnet med Steengjærde, som er prydet med 4 store Muurpiller, 2 østen og 2 westen i Giærden, med dobbelte Porte foruden Stette paa hver sted med Jernriste. –

Jura Patronatus er af Kong Kristian den Femte skienket og skiødet til Feld-Herre Hans Schack Grewe til Schackenborg 1673.

Kirken er næppe rumelig for Meenigheden, saasom den fra begyndelsen ikke er indrettet efter nærværende Antal af Meenighedens Lemmer, da Westen delen af Gram Sogn i forrige tider har hawt sin egen Kirke, som laae østen for Endrupschou og havde Navn af St. Theocari Kirke. Aaret naar samme blev nedbrudt og dens Meenighed henlagt til Gram Kirke, finder jeg ingen steds, men af nogle omstændigheder slutter jeg, at det skeet noget over Midten af det 16de Aarhundrede. Same Kirkes sted er

*) Se: Danmarks kirker, Sønderjylland I, Haderslev amt, folio 807 og folio 704.

endnu kiendeligt nok, dens Døbesteen staar paa Gram Kirkegaard og om den fortælles dette: Den blev efter Kirkens nedbrydelse førdt til Nybelgaard og der brugt til et Hundetrug. Men da alle Hunde, som deraf aad, strakx blewe galne, saa blev dette anseet for en straf for sammes vanhelgelse og derfor henført til det stæd, hvor den nu staar.

Om denne Kirkes Klokke fortælles dette: Den blev stiaalet, men da Tywene med samme kiørde over en Aae nær Endrupschou, gik Wognen itu og Klokken nedsank saa dybt, at den ikke mere kunde findes. – Overtroen lader den endnu ringe og paastaaer, at den ofte giwer en lydelig klang til bewiis, at den der ligger til beskiæmelse for Tywene.

I Sognet ere 5 Skoler for Almuens børn, de twende deraf ere af det nuværende Heerskab anlagde. – Hver Skoleholder har til aarlig Løn af Herskabet 10 rigsdaler og Skoleholdernes øvrige indkomster ere efter hver Byes størrelse og beskaffenhed ansatte.

Gram 7. Nov. 1776.

Friderich Christian Claudi.

Hvem var denne Friderich Christian Claudi? – Han var søn af forpagter Claus Wilhelm Claudi i Ødis og dennes hustru Johanna Hieronyma Rodriquets (hendes fader var Friderich Christian Carlsen Rodriquets, præst ved Trinitatis kirke i København).

Han var født i Ødis sogn den 6. januar 1739 på Østerbygård, denne fødselsdag ses ikke i Ødis kirkebog, men omtales i Aastrup kirkebog ved hans død den 19. 4. 1805.

St. pr. im. Kbhvn. 31. 7. 1756. Var Personel-Cappellan i Gram sogn fra 1763–1782, da han blev kaldet til sognepræst for Aastrup menighed.

Var første gang i ægteskab med Maria Kirstine Lydiksen fra Ribe, datter af borger og værtshusholder Jens Lydiksen og Kirstine, ført dersteds 7. 6. 1738, afgik ved døden 27. 1. 1792 i Aastrup, uden at efterlade sig livsarvinger.

Anden gang indgik han ægteskab, den 10. 5. 1793 i Aastrup, med jomfru Mette Cathrine Brandt, født 25. 7. 1763 i Nordborg, hun var datter af tingskriveren i Nordborg, hr. Mathias Jepsen Brandt og hustru Sophia Elisabeth Brandt. Hende efterlod han sig ved sin død, den 19. 4. 1805 i Aastrup, som enke; dette ægteskab var også uden livsarvinger.

RIBE BISPE ARKIV: GRAM HERRED – AD. REG. NR. 8

CAPSA 11. 1626–1778. LANDSARKIVET ÅBENRÅ.

Hvor to sprog mødes

Når der fremover skal bringes prøver på sprogblandinger, er det ikke hensigten at repetere de gamle historier om tyske nordlesvigske præsters danske sprog, om »ordet, der blev flæsk«, om den døde kvinde, der »lå på sin bare« (båre), om at »stoppe vore sokker« (holde op med at sukke) og lignende. Det kan virke lige så fælt, når en dansk præst i Sydslesvig taler om »die umgekehrten Menschen« (omvendte, på tysk i denne forbindelse »bekehrten«). I det hele taget skulle der ikke gerne blive nogen slagside i den ene eller den anden folkedels favør, for i den henseende er vi såmænd lige gode. Derfor skal det nationale sindelag hos den fremtrædende flensborger, som i en festtale sagde: »Wir danken die Herren«, heller ikke røbes, om end en dansk mellemskoleelev ville få en skylle for en sådan brøler.

Flensborgtysk er noget for sig. Jeg har i en sporvogn hørt en flygtningekvinde beklage sig over stedet og blandt andet sige: »Og så dette halvdanske sprog«. Det er nok stærkt overdrevet, men givet er det, at danismer optræder, ikke mindst i plattysk, som Karl N. Bock har påvist det i sit værk »Niederdeutsch auf dänischem Substrat«, selv om de nyeste undersøgelser peger hen imod en ændring i dette forhold, ja vel på en hensygnen af den plattyske dialekt i det hele taget.

En Flensborg-moder råber fra vinduet ned til sin dreng på gaden: »Ferdinand, willst du heraufkommen, oder soll ich niederkommen«. Man erindrer P. Sørensen-Fugholms digteriske beskrivelse af hans kones første flyvetur: »Vil hendes nedkomst snart mon finde sted?«

Ved et rejsegilde på en dansk skolebygning i Flensborg ville håndværkerne yde deres tribut til bygherren ved at lade en tillidsmand holde en tale på dansk. Den lød meget bogstavret og sluttede med: »Så vil vi råbe et »højt« for denne skole«, og fra koret på tagetagen lød det: »Højt, højt, højt!« (tysk »hoch« her lig »hurra«).

Et par år efter krigen døde en afholdt lærer ved en dansk skole i Flensborg. Hans elever, der kun havde kort tids danskundervisning som baggrund, samlede penge sammen til en signeret krans i røde og hvide farver, en smuk tanke, men den ellers dybt alvorlige stemning i kapellet var hos nogle af følget alvorligt truet, da man så, at den traditionelle indskrift: »Ruhe in Frieden« var oversat til: »Ro i fred!«

En Flensborg-dame skulle til lægeundersøgelse hos Dansk Sundhedstjeneste og spurgte i forvejen sin dreng, der gik i dansk skole: »Wie heisst Blase (blære) auf deutsch?« Svaret kom prompte: »Trompet!« Det kan vist forklares, at lægen og sygeplejerskerne på Sundhedstjenesten fik nogle mistænkelige hosteanfald, da damen anmodede om at få sin »trompet« undersøgt.

Ved den årlige sammenkomst kort før sidste krig i »Slesvigsk Automobilklub«, afholdt i »Borgerforeningen«, bestilte en dansk lærer »ein Glas Öl«, hvortil tjeneren, der var dansktalende, kvikt bemærkede: »Skal det være amerikansk olie?« Ved vistnok samme lejlighed ønskede en mere asketisk indstillet lærer »ein Abhaltungsbier«.

St.

En mand fra Harreslev om fregatten »Jylland« i 1912

I forsommeren 1912 besøgte godt 200 sønderjyder København. En af deltagerne, *Jens Asmussen* fra Harreslev, sendte som julegave til sine værtsfolk, kgl. fuldmægtig Jørg. Arnstrøm og dennes familie, en udførlig beskrivelse af turen. Disse dagbogsblade vidner om, at Asmussen ikke alene har brugt sine øjne og øren godt, men at han også har formået at udtrykke sig særdeles godt på dansk.

Cand. mag. Ellen Arnstrøm, København, har ønsket dagbogen udleveret til eventuelle efterkommere af Jens Asmussen, men det har ikke været muligt for landsretssagfører Sven Kjems, Gråsten, der selv er fra Harreslev, at finde sådanne. Skulle mod al forventning nogen, der læser dette, kunne give oplysninger, vil det være kærkomment.

Af dagbogen skal her kun gengives et enkelt uddrag, som det kan have interesse at læse, godt 50 år efter at det er nedskrevet:

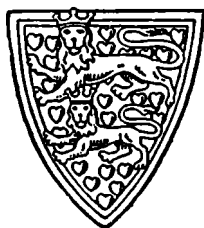
(Fra søndag den 2. juli 1912)

»Lige ned paa Strandboulevarden hvor man har den dejligste udsigt over Havnen ud til »Tre Kroner«.

Der ligger ogsaa den gamle (fra Slaget ved Helgoland) bekendte Fregat »Jylland«, om hvis endelige Skæbne man ikke har kunnet enes.

Nu skal den dog ophugges, saa vidt jeg veed«.

SØNDERJYSK MÅNEDSSKRIFT

UDGIVET AF HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved W. Christiansen, Chr. Stenz og Inger Bjørn Svensson

39. årgang . 1963

STEDFORTEGNELSE

A

Abild 241
Abterp 48
Agerskov 64
Alkersum 226
Arrild 42

B

Ballum 38, 96, 193 ff., 240 ff.,
251 ff.
Barsmark 94, 238
Bjernerup 63
Bjolderup 64
Blåkrog 20
Bommerlund 88
Bondelum 48
Bov 87 ff.
Bovlund 121
Brede 138, 240
Broager 20
Brændstrup 210
Brøns 136 ff., 254
Burkal 16, 65, 215, 241
Bustrup 48
Bylderup 241

C

Christiansfeld 256 ff.

D

Daler 193, 210
Damholm 23
Drage 185
Dybbøl 18
Dynt 210
Døstrup 241, 249 ff.

E

Egvad 86
Ejsbøl 48
Ekernførde 200

Ellingsted 150
Ellum 229
Emmerlev 169, 242 ff.
Endrup 273 ff.
Ensted 161

F

Fahrdorf 48
Felsted ???
Felsted 161
Flensborg 45 ff., 69 ff., 172, 175,
232, 236, 268 ff.
Forballum 81, 96, 121, 195
Frederikskog 105 ff.
Frøslev 90
Før 216 ff.

G

Gabøl 82, 121 ff.
Gammellund 23
Gottorp 13, 86
Gram 11, 83 ff.
Gråsten ???

H

Haderslev 25 ff., 143 ff., 190
Hanved 268 ff.
Harreslev 280
Hedeby 1
Hellevad 81, 86
Hjerndrup 41, 202 ff., 258
Hjerpsted 167 ff., 250
Hjordkær 63, 264
Hoptrup 43, 237
Hydevad 75
Hygum 273 ff.
Høgsbro 40
Højer 108, 210
Højst 241

K

Keitum 48

<i>Aug. F. Schmidt:</i>	Familien Schwensen	24
<i>Jonathan Schmidt:</i>	Fra min ungdomstid	36– 40
<i>P. Staurup:</i>	Ni mark var en formue	143–146
<i>Hans Worsøe:</i>	Brygger I. C. Jacobsen og Sønderjyllands historie	13– 15
	Oluf Madsen Kragh	237–239

Anmeldelser

Peter Grau af Kaj Edv. Larsen – ved C. St.	15– 19	
Chr. Wilh. Eckersberg. Af Laura Joh. Christensen – ved C. St.	20– 22	
Kaare Svalostoga og Preben Wolf: En by ved grænsen – ved Inger Bjørn Svensson	49– 53	
Poul Kürstein: Domkirken i Slesvig – ved C. St.	68– 69	
A. Svensson: De stille år – ved C. St.	68	
<i>Chr. Stenz:</i>	Det har hast med restaureringen af Sønderborg slot	90– 93
<i>Inger Bjørn Svensson:</i>	Museumsfødselsdag (Haderslev amts museum 1888–1963)	190–191
<i>Bjørn Svensson:</i>	En tysk bog om Nordslesvig («Nordschleswig. Bild einer Grenzlandschaft»)	234–236

Småstykker

Lærer udgiver eget tidsskrift	40
Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte	212
Prisopgave om Sønderborg amt	212
Malerværksted på museum	25– 26

Kirke, skole og sprog

<i>Viggo Bancke:</i>	»Grundtvigiansk agitation«	41– 45
	Præsteskiftet efter 1864 og genforeningen i sognene Tyrstrup og Hjerndrup	202–206
<i>W. Christiansen:</i>	Landsdelens kirkelige og sædelige forhold mod slutningen af den første verdenskrig	11– 13
<i>Henning Heilesen:</i>	Danske gudstjenester i Mjolden efter 1864	119–121
	En Jelling-seminarist i Skærbæk	228–231
<i>Jens Holdt:</i>	Af Tønder provstisynoders indberetninger 1879–1917	239–246
<i>C. Hvidt:</i>	Anmærkninger til »10 år i Vestslesvig«	96
<i>Urban Schrøder:</i>	En prædiken af pastor A. D. Grauer i Løjt	146–149
<i>Chr. Stenz:</i>	Hvor to sprog mødes 151–152, 221,	278–280

Folkeminder, kunst m. m.

<i>Jes Christensen:</i>	Flensborgs brudesten	268–271
<i>Karl Clausen:</i>	En sang og dens skæbne på Als	53– 63
<i>H. V. Gregersen:</i>	Valdemar Thisted som sønderjysk folkelivsskildrer	7– 10
<i>Gynther Hansen:</i>	Et kræmmerhus frugter over Flensborg	172
<i>J. Holdt:</i>	Et bryllupsdigt fra 1781	94– 95
<i>Urban Schrøder:</i>	Hvordan man opnår djævelens hjælp i vanskelige sager	117–119
<i>Jørgen Slettebo:</i>	Alsiske gemmer af glas	226–227
	Jürgen Ovens, en berømt, glemt maler	232–234
<i>Inger Bjørn Svensson:</i>	Skibe på bjerget	69– 72
	37 kostbare akkorder (Kandinsky)	45– 47
	Fliser som ballast	167–172
<i>Bjarne Stoklund:</i>	Lidt om de gamle huse på Før	216–233

Personalhistorie

<i>Ole Bech:</i>	Med H. P. Hanssen i versenes verden	180–184
<i>H. V. Gregersen:</i>	Præstefamilien Grauers skæbne	63– 65
	Om urmagerslægten Green i Åbenrå	197–199
<i>Jens Holdt:</i>	Møller Wielandt i Gram	73– 82
<i>Morten Kamphövener:</i>	Lydik Jacobsen, Brøns Mølle	136–142
<i>Th. Kaufmann:</i>	Rettelse	69

INDHOLD:

Almindelig historie

<i>Olav Christensen:</i>	En soldat fra fireogtres	27– 35
<i>H. V. Gregersen:</i>	Nogle håndskrevne tilføjelser til Niels Heldvad: Sylva Chronologica... ..	82– 86
<i>Tyge Haarløv:</i>	Landsbyfællesskab i dag	213–215, 254–260
<i>M. Kamphövener:</i>	Støtten på Skamling 100 år	177–180
	Heinrich Tiedemann, en slesvig-holstensk agitator	264–268
<i>Nis Jensen Ravn:</i>	Nogle minder fra Sønderjyllands skæbneår	254–260
<i>Inger Bjørn Svensson:</i>	Hvem kan fortælle om nødpenge?	209–210
<i>Frants Thygesen:</i>	Fra Ejderens kilde til Tønning	153–160, 185–189

Enkelte lokaliteter

<i>Jørgen Andresen:</i>	Sundeveds pris	24
<i>H. K. Kristensen:</i>	Rejsbykalk	66– 67
	Sagefald i Ballum Birk	193–196
<i>Jens Lampe:</i>	Farversmølle	261–264
<i>Autzen Jørgensen:</i>	Pastor F. C. Clausens optegnelser fra Gram sogn 1776	272–278
<i>H. F. Petersen:</i>	Clausens Teglgård i Damholm	23
<i>Inger Bjørn Svensson:</i>	Vadehavsøen Før	224–226
<i>Hans-Iver Toft:</i>	Fondet til bevarelse af gamle huse i Tønder	161–166
<i>Svend B. Troelsen:</i>	Fra Spandet sogn	112–117
<i>Johan Volquardsen:</i>	Gammel Frederikskog	105–110
<i>Hans Worsøe:</i>	Glimt fra Gabøl bys fortid	121–136
	Fiskeriet fra Sønderborg 1880–1910	199–201

Arkæologi

<i>Niels Knudsen:</i>	Arkæologisk kort over Sønderjylland	48
	Nydam-båden 1863–1963	173–176
	Har vi et sønderjysk »Trelleborg?«	19– 20
<i>Hans Neumann:</i>	Anlægget i Pamhule skov	33
<i>Poul Kürstein:</i>	En morgen i Hedeby	1– 7
<i>R. P. Sørensen:</i>	Vildtbanepælen på museum	87– 90
<i>Søren Telling:</i>	Om gravninger jeg udførte i Danevirke	149–151

Ketting 55
Kliplev 63
Krisby 112
Krop 265

L

Lindeved 114 ff.
Lyksborg 20
Løjt 64, 146 ff., 238
Løgumkloster 81, 242 ff.

M

Magstrup 211
Meggerkog 265
Mjolden 95, 98, 119 ff., 241
Moltrup 63
Mysunde 48
Møgeltønder 42, 119, 193

N

Niblum 225
Nybøl, Gram 275
Nordborg 16
Nordstrand 107
Nustrup 82, 121 ff.
Nydam 173 ff.
Nørre Løgum 241

O

Oksenvad 145

P

Pøl 16 ff.

R

Randerup 120, 241
Ravsted 243
Rejsby 66
Rends 213, 215, 247
Rendsborg 28 ff., 157 ff.
Rise 65
Roager 112
Rudbøl 105, 107
Rødning 143, 173 ff.
Rømø 241

S

Sebbelev 54, 61
Sehested 157
Sjølund 254 ff.
Skrydstrup 82
Skærbæk 81, 121, 138, 228 ff.
Slesvig 34, 65, 68, 121, 138
Sottrup 184
Spandet 112 ff.
Stenderup, Hdsl., 35
Sønderborg 90, 199 ff., 226 ff.
Sønder Løgum 228

T

Terkelsbøl 110 ff.
Tiset 272 ff.
Tinglev 210
Tofting 188
Toftum 109
Trindsum 106
Tyrstrup 41 ff., 202 ff.
Tønder 36, 49 ff., 161 ff.
Tønning 155 ff.
Tørning 19

U

Utersum 223

V

Varnæs 210
Vedbøl 190
Vester Snogbæk 211
Vester Sottrup 60
Vester Vedsted 66
Vilstrup 65, 237
Visby 240
Witzwort 207
Vojens 19, 40
Vyk 207 ff.

Ø

Øsby 206
Øster Løgum 254
Øster Sottrup 173

Å

Åbenrå 40, 76, 78, 197 ff., 261 ff.

Andels-
Svineslagteriet
i Kolding

Grundlagt 1888

Grænselandets liv
grænselandets sang

møder De i
Aydske Tidende

Syd- og Sønderjyllands store blad

**Haslev
GYMNASIUM**

Kostskole for drenge

6. og 7. hovedskoleklasse,
realafdeling og gymnasium.

Alle oplysninger ved henv. til
Peter Kæstel, rektor, Haslev

HADERSLEV BANK

AKTIESELSKAB

Paul Thomsen

Krusaa

Kolonial, spirituosa, køkkenud-
styr, trikotage, herreekviperung

Strik til hele familien

... men husk det skal være

mølægte

**Sønderborg
GARN**

OUGAARDS

Boghandel

Vi har altid det bedste af den nye
og den ældre litteratur
på hylderne

Haderslev - tlf. 2 25 71

BOGTRYK . OFFSET . BOGBIND

Th. Laursens Bogtrykkeri

Jernbanegade 8, Tønder tlf. 2 15 50

Ladelund

Landbrugs og Mælkeriskole

Brørup station

**Sønderjyllands
Kreditforening**

Haderslev

**Sønderjydsk
Tæppefabrik**

A. R. Kjærby A-S
Højer

Graasten Bank $\frac{1}{2}$

Kontortid 9-12, 2-4, lørdag 9-12

GRAASTEN

$\frac{1}{2}$ Sønderjydsk Frøforsyning

Frøavl & Frøhandel

Aabenraa

Restaurant **Grænsen**

C. Heiselberg
Krusaa

Hejmdals

BOGTRYKKER

AABENRAA TLF. (046) 2 31 32

**Spare- og Laanekassen
for Hobro og Omegn**

Vestkysten

Syd- og Vestjyllands største dagblad

A-S Faxe Kalkbrud

Frederiksholms Kanal 16

Telefon Minerva 7500

Jordbrugskalk

90% kulsur kalk i varen, som den leveres, 100% passerer 3 mm sigte

Pindstrup Mosebrug

SAVVÆRK OG EMBALLAGEFABRIK

Telefon Pindstrup 13 og 18

Aktieselskabet

Varde Bank

Filialer og kontorer
over hele Sydvestjylland

Læs

Dannevirke

Sønderjyllands ældste blad

ANDELSBANKEN

Haderslev

Aabenraa

A. Nielsen & Co. A/S

Nykøbing Falster

Lolland-Falsters Folketidende

Stiftets største blad

Nykøbing F.

Graasten

Andelsslagteri

Windfeld-Hansens

Bomuldsspinderi ^A/₅

VEJLE

GRAM

KØLEANLÆG

BRØDRENE GRAM ^A/₅ · VOJENS